

EESTIMAA JA EESTLASTE KUVANDI ARENG XIX SAJANDI JA XX SAJANDI ALGUSE REISIJUHTIDES*

LJUBOV KISSELJOVA, LEA PILD,
TATJANA STEPANIŠTŠEVA

Enne kui hakata käsitlema seda, kuidas on Eestimaa ja eestlased kujutatud Vene impeeriumi aegsetes ja Eesti Vabariigi 1920.–1930. aastate reisi-juhtides, peame vajalikuks selgitada, miks oleme selle uurimisobjekti valinud ning missugusest aspektist seda uurime.

Meid huvitab reisijuht kui laia lugejaskonnaga ning sellest johtuvalt mõjus populaarkirjanduse (mitteilukirjanduse) žanr. Reisijuhtide lugejad ei anna sageli endale aru, kuivõrd raamatud, mis peaksid andma juhtnööre mingi maanurga või linna tundmaõppimiseks, on täidetud ideoloogilise sisuga (vt Киселева 2008a; Пильд 2008; Степанищева 2008). Reisijuht kujundab teatud määral tegelikkust, loob konkreetse riigi või linna, nende ajaloo ja kultuuri kuvandi.¹ Selle kuvandi eristamine ja kuvandi loomiseks kasutatavate vahendite analüüs on meie arvates väga oluline ja mitmetahuline ülesanne, sealhulgas ka praegu aktuaalse semiootilise peegeldusprobleemi raamistikus.

Reisijuhtide pika ajaloo lätted ulatuvad antiikaja itineraarideni, nüüdisaegse kuju ning laialdase leviku osaliseks said reisijuhid XIX sajandil tänu uute transpordiliikide tekkele, kuurordimajanduse ja turismi arengule (vt Guidebooks; Enzensberger 1964). Karl Baedeker asutas 1827. aastal Saksamaal spetsiaalse reisijuhtide kirjastamise firma, seal trükitud reisijuhte hakati firma asutaja järgi nimetama baedekerideks. Paraku võttis kiiresti kuulsust kogunud Saksa firma, nagu ka sellega konkureerinud tuntud John Murray Inglise firma Vene impeeriumi, seega ka selle koosseisu kuulunud Balti kubermangud oma huviorbiiti alles XIX sajandi teisel poolel, vastavalt 1856. ja 1883. aastal (Murray 1875; Baedeker 1883). Selleks ajaks oli Venemaal juba hakatud aktiivselt avaldama reisijuhte, mis hõlmasid ka Eestit, s.t Vene impeeriumi tolleaegse haldusjaotuse järgi Eestimaad ja Liivimaad. Populaarseteks kuurortideks olid saanud Reval (Tallinn, vн Ревель), seejärel Arensburg (Kuressaare), Hapsal (Haapsalu), Hungerburg (Narva-Jõesuu) ning kogu Soome lahe kirderannik. XIX sajandi lõpust kuni XX sajandi alguseni puhkajate hulk aina suurenes, kuurortide ja suvituskohtade külastajateks oli ühiskonna erinevate kihtide esindajaid kuni tsaariperekonna liikmeteni välja (vt Исаков 2008). Liivimaa võlus oma Dorpati/Jurjevi (Tartu) ülikooliga, kuhu alates 1890. aastatest tuli õppima üliõpilasi kõikjalt Vene impeeriumist.

* Kirjutis on valminud ETF-i grandii nr 7021 toel.

¹ Eri keeltes kätkeb seda mõistet väljendav sõna endas juhtimise, mõjutamise ja orientiiri ideed. Vrd: ee reisijuht, ingl *guidebook* 'teed näitav raamat', it *guida* 'giid', sks *Reise-führer* 'reisijuht', vн *путеводитель* 'teejuht'. Eriti hästi annab seda mõtet edasi aga ladina-keelne *vademecum* (*vade* 'käi', *tecum* 'koos minuga'). Selle kohta vt üksikasjalikumalt: Киселева 2008в.

Kujunenud olukorras muutus venekeelsete reisijuhtide koostamine ja väljaandmine eluliseks vajaduseks, seda enam, et impeeriumi elanikel, kes polnud isiklikult seotud Balti aladega, oli sellest maanurgast üpris ähmane ettekujutus. Näiteks 1916. aastal ilmunud kogumiku „Eestlased ja lätlased, nende ajalugu ja eluolu” („Эсты и латыши, их история и быт”) autorid pidid kurvastusega nentima, et venemaalased on endiselt veendunud, et Läänemere ääres elavad vaid sakslased, ja ehkki gümnaasiumiõpikuist mäletatakse mingeid eestlasi ja lätlasi, peetakse neid germaani hõimudeks (vt Эсты 1916: VII).

Igapäevases kõnepruugis nimetati Balti kubermange kas saksa või Läänemere-äärseteks kubermangudeks, aga ka Vene impeeriumi Euroopa provintsideks. Selle, Põhjasõja järel Venemaa läänepoolseks ääremaaks saanud maanurga keeruline saatus võis ajalooseikadesse vähe süüvivale tavainimesele tõepoolest segaseks jääda. Siit ka ootused, et reisijuhid pakuksid lisaks praktilistele juhtnööridele ka teadmisi kultuuri ja ajaloo vallast.

Artiklis püüame jälgida, kuidas kajastus reisijuhtides tol ajal veel rõhutatud ja alandatud, kuid juba järk-järgult (XIX sajandi lõpuks) rahvuseks kujunevate, kõrgete kultuuriliste, sotsiaalsete ja poliitiliste püüdlustega eestlaste ajalugu, kultuur ja olustik. Arusaadav, et niihästi selle kui ka teiste teemade käsitlemisel ei olnud reisijuhid sõltumatud, kõik olenes olemasolevatest allikmaterjalidest ning ajaloo- ja poliitikaküsimuste käsitlemise üldistest suundumustest. Reisijuhtide lugejatel oli võimalik saada teavet ka mujalt peale reisijuhtide, sellepärast tuleb neid käsitleda Balti alade ajaloo ja baltisaksa probleemistiku üldises kontekstis.

Esmamuljed ning teadmisi Eesti- ja Liivimaast (mille kohta tolle aja vene kirjasõnas kasutati sageli üldnimetust Liivimaa) sai vene lugeja XIX sajandil eeskätt ilukirjandusest, publitsistikast ja reisikirjadest (vt Исаков 1960). Veelgi enam, selline tekst nagu Aleksandr Bestužev-Marlinski „Reis Revalisse” („Поездка в Ревель”, 1821) oli mõnda aega Tallinna reisijuhiga eest ning määras valiku neist huviväärsustest, millest hiljem kujunes linna turismimarsruutide lahutamatu osa. Üldist pilti kokku võttes võime tõdeda, et Nikolai Karamzini reisikirjelduse „Vene rännumehe kirjad” („Письма русского путешественника”, 1790), dekabristidest kirjanike Aleksandr Bestuževi ja Avinurmes sündinud Wilhelm Küchelbeckeri, Dorpati üliõpilaste Nikolai Jazõkovi ja Vladimir Sollogubi² teoste põhjal kujunes vene lugejal küllaltki vastuoluline mulje. Ühelt poolt oli Liivimaa eksootiline maa, Venemaa Euroopa, korralik ja heakorrastatud, muust Venemaast tsiviliseeritum sakslaste maa. Teisalt aga olid sellel maal elavad sakslased kas julmad rüütliid, kohalikke talupoegi rõhuvad ja vägivaldatsuvad anastajad või siis kokkuhoidlikud ja igavad pürjelid. Eestlastest ei saanud lugeja kuigi põhjalikku ettekujutust. Nad olid õnnetud pärismaalased (tšuudivid või tšuhnaad), keda kurnasid saksa parunid. Tartus elanud ajakirjaniku ja kirjaniku Faddei Bulgarini reisikirjelduses „Matk mööda Liivimaad” („Прогулка по Ливонии”, 1827) on eestlased pelglikud, räpased, kangekaelsed, kättemaksuhimulised, kuid ka uhked ja haridus-

² Vt lisaks juba tekstis nimetatud teostele ka Aleksandr Bestužev-Marlinski 1820.–1930. aastate nn Liivimaa jutustusi („Wendeni loss”, „Neuhauseni loss”, „Reveli turniir” jt), Wilhelm Küchelbeckeri „Ado” (1824), Nikolai Jazõkovi 1820. aastatel Tartus kirjutatud vabameelseid luuletusi, Vladimir Sollogubi jutustust „Apteekriemand” (1841) jm. Paljud vene kirjanike Eesti-teemalised teosed on eesti keeles ilmunud raamatus „Postitõllaga läbi Eestimaa. Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp – XX sajandi algus)” (koostaja S. Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, 1971).

janulised. Selles põhjalikus reisikirjas ei ole siiski peatähelepanu pööratud pärismaalastele, vaid sakslastele – selle kandi tsiviliseerijatele, tänu kellele maa õilmitsebki (vt lähemalt Киселева 2005; 2006).

Pole siis imestada, et esimese venekeelse reisijuhi „Revali ja selle ümbruskonna reisijuht” („Путеводитель по Ревелю и его окрестностям”, 1839) väljaandja N. Rozanov³ kirjutab samamoodi: „Eestimaal põlisrahvas – tšuhnaad – on rüüpsed, kammimata, räbaldunud; kuid peaaegu kõik on kirjaoskajad, [---] üldiselt on nad vaiksed, ei ole kurjad, kuid on uskumatult kangekaelsed; olles heades suhetes mõisnikega (mis Eestimaale omane), on nad majapidamises rahuldavad, muuhulgas kipuvad jooma, kuid ei ole võimelised korda saatma raskeid kriminaalkuritegusid ning vanduma valet” (Розанов 1839: I–II). Samas aga seatakse venemaalastele kõiges eeskujuks autori meelest „heahtlikke” mõisnikke, kellele maa võlgnevatki oma õitsengu. Seejuures toonitatakse Peeter Suure autoriteetsust: „Venemaa tark ümberkujundaja armastas seda maad, leides siin nagu naabruses asuvates Euroopa riikideski sellise elamise, suhtumise ja niisugused kombed, nagu ta soovis külge harjutada oma rahvale” (Розанов 1839: III–IV). Kirjutaja arvates peab Revali külastamine õpetama vene inimestele, kuidas õigesti ja tsiviliseeritult elada, seetõttu reklaamibki ta linna ehtpürjellikul viisil: „välismaal asemel tuleb käia Revalis – kehale annab see tervist, taskule kokkuhoidu” (Розанов 1839: XII).

1858. aastal ilmunud Öseli/Saaremaa mineraalvete imepärase mõju propageerinud sõjaväeametniku A. Kašini reisikirjas „Öseli saar ja Arensburgi merevannid” („Остров Эзель и Аренбургские морские купания”) kirjeldatakse maad Saksa alana, kuid selles reisijuhis võime täheldada juba teistsugust suunitlust.

Toetudes saksa teaduslikele, ajaloolistele ja etnograafilistele uurimustele, kirjeldab Kašin põliselanikke küllaltki üksikasjalikult ja kaasatundvalt, kas või näiteks eestlaste võitlust saksa vallutajate vastu XIII sajandil, samuti on iseloomustatud kohalikke paganlike uskumusi (Кашин 1958: 32–39, 43–47).⁴ Eestlastest maalib ta järgmise pildi: „Öseli eestlased on üldiselt suured ja ilusad inimesed; nende iseloomu kiidavad kõik erapooletud vaatlejad; õiglustunne on neil arenenud piasjadeni ja ausus muutub sageli kangekaelsuseks. On teada, et eestlaste keel on kauni kõlaga ja nende rahvaluulele on omane naiivsus ning nõtkus. Paljud eepilised rahvalaulud on õnnestunult tõlgitud saksa keelde” (Кашин 1958: 43).

Umbes samal ajal näeb trükivalgust esimene ingliskeelne Venemaa sari-reisijuht – John Murray „Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland including The Crimea, Caucasus, Siberia and Central Asia”. Eestist on selles mõistagi üsna vähe juttu, kuid siiski võib täheldada, et eestlastesse suhtutakse ilmse kaastundega, saksa rüütlistest vallutajate suhtes aga ilmutatakse vastumeelsust. Lugegem, mida kirjutatakse XIII sajandil Eestimaal vallutanud mõõgavendadest: „Täies vastavuses oma aja vaimuga laiendasid need sõjakad seiklusteotsijad kiiresti hansalinnade alasid. Oskamata keelt ja vihatas kohalike elanike tavasid, kasutasid nad tõelise ning õige usu levitamise vahendina mõõka, millega tagasidki endale võimu Läänemere kaldal. [---]

³ Raamat kujutas endast R. H. Reutlingeri koostatud prantsuskeelse reisijuhi täiendatud tõlget: [Reutlinger R. H.] Manuel-Guide de Reval et des environs. Orné de vues. Reval: Librairie de C. Kriech; St. Petersburg: Chez les principaux libraires, 1833. Selle kohta vt Исаков 2008.

⁴ Vt lähemalt: Киселева 2008a.

Kõik autorid võistlevad omavahel, kirjeldades kõige tülgestavamaid ja barbaarsemaid julmuseid, mida need ristiusku vallutajad rakendasid uskmata elanike suhtes." Ning edasi: „Õseli vallutamine, kus kaugetel kaljudel, oma viimses pelgupaigas olid varjul parimad ja vapramad liivlased, [---] tugevdas vennaskonna võimsust.” Veidi edasi on samas vaimus kirjeldatud Teutooni Ordut: „Nende karmide [mõõgavendadele appi kutsutud] sõjameeste kohalolek taastas võitlusväljal ristiusuliste ülekaalu, peagi ületasid need uustulnukad mõõgavendi julmuse poolest, põletades maha terveid külasid, mis jälle langesid paganausku, ning nende endi piiskopi sõnul muutus „vabana sündinud inimesed armetuteks orjadeks”” (Murray 1875: 190).

Muide, venelaste sissetungist Liivimaale on Murray reisijuhis räägitud hoopis lühemalt ja vaoshoitumalt, vastavalt selle reisijuhi üldisele vaimule: kõigest õhkub poolehoidu Venemaa kui rikkaliku ajaloo ja kultuuriga euroopaliku maa vastu. (Seda näitab ka teose sissejuhatuses esitatud kokkuvõtlik, kuid palju teavet sisaldav ülevaade vene kirjanduse arenguloost.)

Kontrast 1830. aastate lõpu reisijuhis antud eestlaste kirjeldusega on ilmselge. Tõeline murrang suhtumises eestlastesse saabub aga aastatel 1860–1870, kui seoses suurte reformidega Venemaal arutatakse Baltimaades 1810. aastate lõpus läbiviidud talurahvareformi kogemusi, samuti semstvo ja muude reformide teostamist Läänemere-äärsetel aladel. 1860. aastatel hakati Vene trükisõnas arutama Balti küsimust, poleemika oli suuresti inspireeritud J. Samarini töödest (vt Исаков 1961). Samas tuleb silmas pidada asjaolu, et Balti kubermangudes kehtis ikka veel Peeter I kinnitatud (oma olemuselt kesk-aegne) Balti erikord. Sellega säilitati baltisakslaste privileegid, mis tegid neist selle maanurga täielikud peremehed. 1816.–1819. aasta talurahvareform tegi kohalike talupoegade majandusliku olukorra veelgi halvemaks.

1861. aastal ilmus Berliinis anonüümselt saksakeelne raamat „Eestlane ja tema isand” („Der Ehste und sein Herr”). Selle autor Vassili Blagoveštšenski esitas šokeerivaid andmeid rahvast, kes tema sõnutsi „on andnud oma nime tervele maale, [---] kuid elas siiski täielikult unustatuna, mahajäetuna, põlatuna” (Blagoveštšenski 1861; Благовешенский 1872: 3). Euroopas ja Venemaal äratas see raamat suurt tähelepanu, hoopis rohkem kui XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses trükivalgust näinud eestlaste ja lätlaste suure kaitsja Garlieb Helwig Merkeli raamatud (Merkel 1798–1799; Меркель 1870). Blagoveštšenski töö ilmus vene keeles 1872. aastal, sellele järgnes hulgaliselt uusi, põlisrahva olukorda kajastavaid publikatsioonide, uut statistilist ja etnograafilist ainet.⁵ Vene keelde tõlgiti ka tähtsamad selle maanurga ajalugu puudutavad kroonikad – Henriku, Balthasar Russowi, Franz Nyenstede jt kroonikad, samuti avaldati Kalevipojaga seotud materjale (vt Сборник).

Uus ajajärk Eesti teema käsitlemisel vene trükisõnas langes kokku eestlaste rahvusliku ärkamisaja, eepose „Kalevipoeg” ilmumise ja Carl Robert Jakobsoni isamaa kõnedega ning sinimustvalge rahvuslipu kujunemisega. Loomulikult on reisijuhtides nüüd hoopis rohkem teavet eestlaste kohta, nende tegevusest rahvuskultuuri säilitamisel, eesti ajakirjandusest, akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanni ja Mihkel Veske eesti keele alastest uurimistöödest jne.

⁵ Märkimist väärib asjaolu, et väljaandjaks oli seesama Moskva Ülikooli juures tegutsenud Imperaatorlik Venemaa Muististe ja Ajaloo Selts ning tõlkijaks toosama A. N. Šemjakin, kes aasta enne seda oli välja andnud G. Merkeli raamatu venekeelse tõlke (Меркель).

Kõigest hoolimata ilmnes, et esimene R. Popovi (vt Попов 1886; 1888) venekeelne baedekeri analoog, mis väljaandja sõnul pidi kaasmaalastele asendama välismaiseid reisijuhte, kujutas endast ikkagi tollesama Baedekeri (1883) halba kompilatsiooni ja tõlget (vt Киселева 2008в). Nii saidki lugejad reisijuhi esimesest trükist lugeda saksa keelest tõlgitud küllaltki kaastundlikku eestlaste iseloomustust: „Selle maa eestlastest elanikud jäta- vad üsna meeldiva mulje. Mehed, naised ja neid on enamasti hämmastavalt ilusad” ning eesti keele ilust: „Eesti keel [---] on üldiselt kauni kõlaga; selles ei ole karme, tihedaid ega sügavaid toone nagu vene keeles, ei ole ka kõlatut, kiunuvat ja piiksuvat aktsenti nagu lätlaste ja leedulaste keeles. Pigem on eestlastel tugev, kõlav, kuid meeldiv ja pehme kõne” (Попов 1886: 340). Reisi- juht sisaldas lisaks ka Kalevipoja muistendite lühikokkuvõtet jm.⁶

Aleksander III ajal alanud Balti kubermangude venestamine toob reisijuh- tidesse uusi jooni. Mõistagi ilmub poolametlikke tekste, milles rõhutatakse saksa hukatuslikku mõju nende alade saatusele ja rõhutatakse vene soodsat mõju. Sellel taustal on huvitav äsja Jurjevi ülikooli lõpetanud ning hilisema kuulsa etnograafi Dmitri Zelenini sulest 1904. aastal ilmunud Jurjevi (Tartu) reisijuht. Autor püüab näidata nende alade üldist traagilist saatust: korda- mööda peremehetsesid siin sakslased, venelased, poolakad, rootslased, see- järel jälle venelased (vt Зеленин 1909: 1). Ent see ei muuda kirjutaja arva- must õitsva hansalinna Tartu hiilgavast ajaloost ega ka linna elanike julmast ja mõttetust ümberasustamisest Sise-Venemaa piirkondadesse Ivan Julma ajal (vt Зеленин 1909: 3–4). Ülikooli ajaloost jutustades kirjutab Zelenin ka vene trükisõnas sageli hukkamõistu pälvinud üliõpilaskorporatsioonide kasu- likus mõjust (vt Зеленин 1909: 16–17). Samuti ei vaiki ta sellest, et eestlased vihkasid sakslasi. Reisijuhi autor jutustab naljaloo sellest, kuidas Toomelt tuli ära viia purskkaevu kuju, mille oli ülikoolile kinkinud paruness Reichenbach- Mellin ja mis kujutas Reini kolme „pead”. Eestlased tahtsid kuju õhku lasta, sest nägid selles „sakslaste jumalat”. Nii pidigi ülikooli juhtkond ahvatluse ärahooldmiseks kuju ära peitma ja kaua aega maid jagama parunessi vihaste pärijatega (vt Зеленин 1909: 7).

Sise-Venemaa kubermangudest ülikooli tulnud vene üliõpilaste tarvis pidas Zelenin vajalikuks lisada oma reisijuhti väikese sõnastik-vestmiku, mis sisaldas igapäevaseid eesti- ja saksakeelseid sõnu ning väljendeid.

Esimene maailmasõda ja Saksamaa-vastaste meeoleolude plahvatuslik tõus lisasid Eestimaal reisijuhtidesse saksavastaseid noote, samal ajal lisan- dus eestimeelseid rõhuasetusi. Nii näiteks järgmise Tartu reisijuhi koostaja, Tartu Ülikooli Veterinaariainstituudi vilistlane A. Tjurmirezov kirjutab otse sellest, kuidas sakslased üksnes ei ekspluateerinud kohalikke eesti soost ela- nikke, vaid püüdsid neid ka saksastada, kuid „nemad [eestlased] säilitasid siiski oma rahvuse, aga samas säilitasid kuni tänase päevani kohutava vih- kamise teutoonide vastu. Eestlane ei nimeta sakslast teisiti kui vereimejaks. [---] Peab ütlema, et enne sõda oskasid saksa parunid hästi maskeerida oma Venemaa-ustavust, seevastu eestlasi ja lätlast näidati revolutsionääradena, ent

⁶ T. Stepaništševa kinnitusele (Степанищева 2008) olid Baedekeri andmed eestlastest, nende keelest ja rahvaluulest laenatud ungari etnograafi ja keeleteadlase Pál Hunfalvy (1810–1891) raamatust „Reis Läänemere provintssides” („Utazás a Balttenger vidékein”). Eestimaad puudutav osa ilmus saksa keelde tõlgituna 1872. aastal. Hunfalvy käis esimesel Eesti üldlaulupeol (1869), tutvus J. Hurdaga, kellelt sai rikkalikku ainet eesti keele ja rahvaluule kohta, samuti kohtus Janseni, Koidula ja teistega (vt Väari).

kui algas sõda, osutusid esimesed suuremalt jaolt meie vaenlase poolel olevateks, aga teistest said Venemaa väarikamad pojad” (Тюрморезов 1915: 108).⁷

1916. aastal nägi Moskvast trükivalgust juba eelmainitud kogumik, mille toimetaja oli tuntud luuletaja ja revolutsionääri Larissa Reisneri juristist isa M. Reisner. Kogumik oli selge suunitlusega ja selles püüti kujutada Baltimaa-de olukorda eestlaste ja lätlaste seisukohalt vaadatuna, põhjendades poliitiliste muudatuste vajalikkust – emakeelse hariduse sisseviimist, põliselanikele kultuuri- ja muu (s.t poliitilise) autonoomia andmist. Programmilisena kõlas ühe autori kinnitus „Olles suurvenelase jaoks ääremaa, on Balti alad oma rahvale keskus” (Эсты 1916: 259).

Täiesti ootuspäraselt loodi 1914. aastal Tartus Eesti Kirjanduse Seltsi juurde Eesti koduloouurimise komisjon. Töötati välja tegevuskava, mis sobis kokku Eesti Kirjanduse Seltsi üldiste ülesannetega oma kultuuri, keele, kirjanduse, ajaloo ja maateaduse edendamisel ja uurimisel. Komisjoni töö katkestas Esimene maailmasõda, kuid see taastati 1920. aastal, nüüd juba iseisvas Eesti Vabariigis.

Aastatel 1925–1939 ilmus eesti keeles seitse mahukat köidet, mis sisaldasid paljude Eesti maakondade kohta („Tartumaa”, „Võrumaa”, „Setumaa”, „Pärnumaa”, „Valgamaa”, „Saaremaa”, „Viljandimaa”) põhjalikke statistika-, geograafia-, arheoloogia-, ajaloo-, majandus- ja rahvaharidusandmeid. Enamikus köidetes on peatükk „Rändajaile”, milles lühidalt on esitatud range valik kirjeldatava piirkonna huviväärtusi. Nende omanäoliste reisijuhtide aadressaadiks olid o m a d, eelkõige koduloouurijad ja erihuvidega matkajad, kes olid seadnud eesmärgi oma kodumaad põhjalikult tundma õppida. Selge see, et võrreldes ülalkirjeldatud venekeelsete reisijuhtidega on need kirjutatud hoopis teisest vaatevinklist. Neis jutustatakse o m a s t j a o m a d e l e (selle poolest erinevadki nad ka kõige eestimeelsematest vene reisijuhtidest).⁸

Niisiis püüdsime näidata, et reisijuht on žanr, mis võimaldab jälgida Eesti kuvandi arengut. Suur lugejaskond sai algul ettekujutuse üheselt mõistetavast Saksa alast, seejärel Vene impeeriumi saksa-eesti ääremaast, lõpuks oma Eestimaa, mida peavad tundma õppima eeskätt eestlased ise.

Reisijuht märgistab ruumi ja juhib selle tajumist. Ent protsessil on ka teine pool: reisijuht on sunnitud tundlikult reageerima auditooriumi vajadustele, kujundama nõudmist ja selles mõttes alluma lugejale. Oleme püüdnud neid uurides näha ajastu „läbilõiget” mitte tipmistes ilmingutes, vaid eeskätt „üldistel radadel”. Reeglina jäävad XIX sajandi ja XX sajandi alguse Eestimaa reisijuhid maha eesti kultuuri arengutest, kuid selle maanurga tutvustus nendes tekstides muutub üha enam tutvumiseks eestlastega, nende keele, tavade ja eluoluga.

Tõlkinud ANNE ROMET

⁷ Tartu reisijuhtidest vt lähemalt: Киселева 2008б.

⁸ Samasugune suunitlus oli hiljem iseloomulik ka nõukogude aja Eesti reisijuhtidele. Vene keeles ilmunud reisijuhid olid rohkem sovetiseeritud, seevastu ainult eesti keeles ilmunud ja „omadele” määratud raamatud sisaldasid rohkesti Eesti kultuuri alast infot (vt Пильд 2008).

Kirjandus

- B a e d e k e r 1883 = West- und Mittel-Russland. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Mit 7 Karten und 13 Plänen. Leipzig: Baedeker.
- B a e d e k e r 1888 = Russland. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Zweite Auflage (mit Schwerpunkt auf West- und Zentralrussland). Mit 9 Karten und 15 Plänen. Leipzig, Baedeker.
- [B l a g o v e š t š e n s k i, V.] 1861. Amelangsche Der Ehste und sein Herr : Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und der Zustandes der Bauern in Ehstland. Von einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist. Sortiment-Buchhandlung. Berlin: Verlag von Rudolph Gaertner.
- E n z e n s b e r g e r, H. M. 1964. Einzelheiten. I. Bewusstseins-Industrie. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Guidebooks = Grushow I. Guidebooks. – Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia. Vol. 2. Ed. J. Speake. New York–London, 2003.
- M e r k e l, G. H. 1798–1799. Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes. Von G. Merkel. 1–2. Berlin, in der Vossischen Buchhandlung.
- M u r r a y 1875 = Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland. Including the Crimea, Caucasus, Siberia and Central Asia. 3rd ed. London: John Murray.
- Pärnumaa = Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
- Setumaa = Setumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1928.
- Tartumaa = Tartumaa. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925.
- Valgamaa = Valgamaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- Viljandimaa = Viljandimaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. I. Üldosa. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939.
- Võrumaa = Võrumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
- Vääri = Vääri, E. Eestlaste tutvumine hõimurahvastega ja nende keelega kuni 1918. aastani. – <http://www.suri.ee/hs/vaari.html>.
- [Б л а г о в е ш е н с к и й, В.] 1872. Эстонец и его господин. Для объяснения экономического положения крестьян и вообще их состояния в Эстонии. Сочинение не эстонца, да и не его господина. Перевел с немецкого А. Н. Шемакин. Москва: Общество истории и древностей российских при Московском университете.
- З е л е н и н, Д. 1909. Путеводитель и справочная книга по Юрьевскому университету. Изд. 2-е. Юрьев.
- И с а к о в, С. 1960. О ливонской теме в русской литературе 1820—1830-х годов. – Учёние записки тартуского университета. Вып. 98. Труды по славянской филологии III. Тарту.
- И с а к о в, С. 1961. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов. – Учёние записки тартуского университета. Вып. 107. Тарту.
- И с а к о в, С. 2008. Заметки о путеводителях по Эстонии XIX начала XX в. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (ilmumas).
- К а ш и н, А. 1958. Остров Эзель и Аренсбургские морские купания. С.-Петербург.

- Киселева, Р. 2005. Эстляндия и Лифляндия – проблема границы (осознание местных различий). – Балтийские перекрестки: этнос, конфессия, миф, текст. С.-Петербург.
- Киселева, Р. 2006. История Ливонии под пером Ф. В. Булгарина. – *Studia Helsingiensia et Tartuensia*. X. „Век нынешний и век минувший”: культурная рефлексия прошедшей эпохи. Ч. 1. Тарту.
- Киселева, Р. 2008а. О „Российских Европиях”: взгляд из путеводителя. – Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. VI. Новая серия. (*Humaniora Litterae Russicae*). Тарту, lk 178–198.
- Киселева, Р. 2008б. Об особенностях тартуских путеводителей. – И время и место: Историко-филологический сборник к шестидесятилетию Александра Львовича Оспавата. (Новые материалы и исследования по истории русской культуры. Вып. 5). Москва: Новое издательство, lk 445–454.
- Киселева, Р. 2008в. Путеводитель как семиотический объект: к постановке проблемы. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (*ilmumas*).
- Меркель, Г. Г. 1870. Латыши, особливо в Ливонии, в исходе философского столетия. Дополнение к народоведению и человекознанию. Перевод А. Н. Шемякина. Москва: Общество истории и древностей российских при Московском университете.
- Пильд, Л. 2008. Путеводитель по Эстонии на русском и эстонском языках (1940–1970-е гг): композиция и принципы отбора материала. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (*ilmumas*).
- Попов, Р. 1886. Путеводитель по России. Вып. I. Север: С.-Петербургская губерния; Финляндия; Эстляндская губерния; Олонецкая и Архангельская губернии. Под редакцией Р. С. Попова. С.-Петербург.
- Попов, Р. 1888. Путеводитель по России. Вып. II. Запад: Прибалтийские губернии; Северозападные губернии; Привислинские губернии. Под редакцией Р. С. Попова/ Под ред. Р. С. Попова. С.-Петербург.
- Розанов, Н. 1839. От издателя. – Рейтлингер, Н., Путеводитель по Ревелю и его окрестностям. Издал с французского с дополнениями и изменениями Н. Р[озанов]. С.-Петербург.
- Сборник = Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Т. 1–4. Рига, 1876–1882.
- Степанищева, Т. 2008. Немецкие путеводители – начала XIX – XX вв об Эстонии. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (*ilmumas*).
- Тюръморезов, А. 1915. Настольная справочная книга учащихся в высших учебных заведениях и путеводитель по г. Юрьеву. Юрьев. Ё
- Эсты 1916. = Эсты и латыши, их история и быт. Сборник статей. В Прибалтийском крае. Москва.